

JANINA EFFERTOWA (Poznań)

OSTATNIE BADANIA NAD SŁOWIAŃSZCZYZNĄ STAROŻYTNĄ I WCZESNOŚREDNIOWIECZNĄ W ZSRR*

Metody. Nauki pomocnicze. Ciekawy artykuł z zakresu metodologii badań historycznych napisał A. G. Kuzmin (1973). Artykuł ten mówi o cennych źródłach do badań dawnej Rusi, mianowicie o latopisach, których opracowywanie wymaga, wg zdania autora, nowego podejścia metodologicznego.

W związku z odkryciami, dokonanyimi w ostatnich 20-tu latach, wzrasta rola archeologii staroruskiej w ustalaniu etapów rozwoju ruskiego budownictwa. Odkryto wiele zabytków architektury z X - XIII wieku, więc istnieje potrzeba ustalenia metodyki badań nad najdawniejszymi zabytkami architektury (P. A. Rappoport 1973a).

Specjalistyczny artykuł W. F. Geninga (1973) na temat programu statystycznego opracowania ceramiki, pochodzącej z badań archeologicznych, może być również pomocny przy analizowaniu ceramiki słowiańskiej.

W ostatnich latach uzyskano w toku wykopalisk dużo resztek obuwia skórzanego. Zarysowała się konieczność zastosowania nowych metod w badaniach tych nietrwałych zabytków. Sugestii w tym względzie dostarcza artykuł J. I. Ojatewej (1973).

Na temat współpracy archeologii z antropologią wypowiedziała się T. I. Alekseeva (1974). Autorka udowadnia, że pewne cechy antropologiczne, równoległe z językiem i kulturą, ułatwiają ustalenie przynależności etnicznej badanych grup ludzkich. Granice antropologiczne niejednokrotnie pokrywają się z granicami etnicznymi. Problem wzajemnych stosunków między Słowianami i Germanami, badany dotychczas na podstawie źródeł historycznych, archeologicznych i językowych jest rozpatrywany przez T. I. Alekseewę od strony antropologicznej.

STAROŻYTNOŚĆ

Artykuł M. B. Ščukina (1973) jest częścią wykładu, wygłoszonego na posiedzeniu grupy słowiańsko-ruskiej Leningradzkiego Oddziału Instytutu Archeologii w dniu 2 czerwca 1970 r. Autor podkreśla, że w złożonym problemie pochodzenia kultury czerniachowskiej trzeba wyróżnić 2 aspekty: 1) genezę samej kultury w jej materialnym wyrazie i 2) ukształtowanie się pod wpływem procesów społeczno-ekonomicznych i wypadków politycznych społeczeństwa tworzącego tę kulturę.

* Na podstawie publikacji zamieszczonych w czasopiśmie wydanych w 1973 i 1974 r.

Potencjalnym nosicielem kultury może być zarówno ludność żyjąca na jej terytorium bezpośrednio przed jej powstaniem, jak i ludność, która pojawiła się tutaj z momentem jej powstania. Autor podkreśla jednocześnie, że uwzględnienie wszystkich elementów, które złożyły się na tę kulturę nie wyjaśnia jeszcze jej specyfiki. Proces kształtowania się kultury czerniachowskiej przypada na koniec II i pierwszą połowę III w. n. e., tzn. na czas wielkich przemian w całej Europie. M. B. Ščukin dłużej zatrzymuje się nad ceramiką kultury czerniachowskiej, ponieważ w tym okresie obserwuje się w całej Europie rozwój garncarstwa. Istnieje w ceramice wielu terytoriów dużo cech wspólnych, tak co do kształtu naczyń, jak i techniki ich wykonania. Badacze doszli do zgodnego wniosku, że ceramika okresu późnorzymskiego bardzo przypomina ceramikę celtycką. Mówi się wręcz o renesansie kultury celtyckiej, której przejawy obserwuje się też w zakresie obrządku pogrzebowego.

Inaczej zagadnienie przynależności etnicznej kultury czerniachowskiej ujmuje E. A. Symonovič (1973b). Na podstawie materiałów z trzech cmentarzysk usytuowanych nad środkowym Dnieprem, nad dolnym Dnieprem i nad Morzem Czarnym wykazuje jednolitość tej kultury, a także kontakty z Sarmatami i Scytami. Uwzględniwszy następnie dane ze źródeł pisanych, antropologicznych, językowych i etnograficznych, opowiada się za słowiańskim pochodzeniem kultury czerniachowskiej.

Natomiast według V. D. Barana (1974) liczne badania prowadzone na stanowiskach kultury czerniachowskiej wykazały jej zróżnicowanie na poszczególnych obszarach jej występowania. Na Górnym Podniestrzu i w zachodnim Wołyniu wydzielono grupę zabytków typu czerniachowskiego z budynkami mieszkalnymi, zagłębionymi w ziemi i z charakterystyczną ceramiką lepioną ręcznie, które typologicznie wiążą się z zabytkami słowiańskimi VI - VII w., co potwierdza udział Słowian w tworzeniu się kultury czerniachowskiej.

W dorzeczu Bugu, na Wołyniu i na Górnym Podniestrzu ludność kultury przeworskiej żyła w ścisłych kontaktach z plemionami kultur zarubinieckiej i lipickiej, a później, w końcu II w. n. e., z grupami ludności kultur pomorsko-mazowieckiej i czerniachowskiej. Dotychczas nie są jeszcze wyjaśnione wzajemne stosunki i genetyczne związki tych kultur. Obserwując cmentarzyska i osady kultury przeworskiej odkryte w strefie granicznej z innymi kulturami, stwierdza się przenikanie elementów tych kultur do zespołów przeworskich. Ciekawy grób kultury przeworskiej z I w. n. e., w którym znaleziono rytualnie zgięty miecz, odkryto w pobliżu Zwienigorodu (V. V. Kropotkin, 1974).

N. M. Kravčenko (1973) opublikował materiały uzyskane w trakcie badań osady i cmentarzyska kultury czerniachowskiej, we wsi Zawadowka. Na terenie osady natrafiono m. in. na piec garncarski. Na cmentarzysku rozkopano 5 grobów. Na podstawie zabytków ruchomych można to stanowisko datować na III - IV w. n. e. Widać się tu silne wpływy kultury przeworskiej.

Praca P. N. Tretjakova (1974) poświęcona jest kwestii stosunków

społecznych Słowian wschodnich w okresie starożytnym. Autor analizuje to zagadnienie na podstawie archeologicznych materiałów kultury zarubinieckiej i czerniachowskiej.

Gospodarka. W artykule L. V. Vakulenko i Z. V. Januševiča (1974) rozpatrzone zostały problemy gospodarki u plemion kultury kurhanów karpaccyckich na Przykarpaciu w pierwszej połowie I tys. n. e. Dotychczas w nauce panował pogląd o gospodarce hodowlano-rolniczej tej ludności; obecnie są dowody na przewagę rolnictwa: dużo ziaren, narzędzia rolnicze, osady na urodzajnych gruntach. Hodowla była podporządkowana potrzebom rolnictwa. Rolnictwo nie straciło swego znaczenia w 2 połowie I tys. n. e., kiedy to w wiekach VI - VII pojawia się na wspomnianym terenie ludność wczesnosłowiańska.

W artykule A. S. Umanskiej (1973) przeanalizowano ponad 3,5 tysiąca kości ptaków ze stanowisk datowanych na czasy od późnego paleolitu do średniowiecza. Autorka zestawia zebrane kości wg rodzajów ptaków, grupując je chronologicznie zgodnie z następującymi okresami: paleolit, neolit i eneolit, epoka brązu i żelaza, okres słowiański (załącza zestawienie stanowisk). Ptasznictwo, jako gałąź gospodarki, było bardzo rozwinięte u Słowian. Autorka podkreśla, że kości i pióra ptaków znajdowały zastosowanie w gospodarstwie domowym (kości — narzędzia, pióra — elementy strzał, ozdoby).

Rzemiosło. W 1963 r. na terenie osady kultury czerniachowskiej w pobliżu wsi Żurawka (rej. Korsuń — Szewczenkowski, obw. Czerkassy) odkryto resztki warsztatu garncarza, ze znajdującym się w pobliżu piecem do wypalania ceramiki. Próbę rekonstrukcji tego warsztatu znajdujemy w artykule A. A. Bobrinskiego i M. G. Gusakova (1973).

Trzy piece garncarskie znane są z datowanej na pierwsze wieki n. e. osady pod wsią Lepiesowka (rej. Białogorski, obw. Chmielnicki). M. A. Tichanowa (1973) szczegółowo je opisuje, porównując z innymi tego typu odkryciami w Europie.

W badaniach nad garncarstwem kultury czerniachowskiej niezwykle ważna jest właściwa systematyzacja ceramiki. B. V. Magomedov (1973) przeprowadził analizę typologiczną kubków jednouchych. Na podstawie cech morfologicznych i metrycznych udało się ustalić, że we wschodniej strefie kultury czerniachowskiej (na Podnieprzu i Podolu) przeważają naczynia dwustożkowate, a w strefie zachodniej (Zachodnia Ukraina, Mołdawia) — o brzuścach zaokrąglonych. Artykuł zilustrowany jest zestawieniem typów wiodących omawianej ceramiki oraz schematem cech, na podstawie których tę ceramikę sklasyfikowano. W tabeli ujęte zostały typy kubków wg. regionów ich występowania.

Rodzajami stopów metali znanych plemionom zamieszkującym ziemie na północnym wybrzeżu Morza Czarnego zajmuje się G. B. Barceva (1974). Droga analiz spektralnych i dzięki opracowaniu statystycznemu udało się

wyróżnić 6 podstawowych zestawów stopów stosowanych na wspomnianym terenie w końcu I tys. p. n. e. i pierwszych wiekach n. e. W rezultacie przebadania całej kolekcji metalowych wyrobów, autorka doszła do wniosku, że wiodącą rolę miały brązy cynowe, a później stopy zawierające też mosiądz. Pojawienie się bardziej złożonych stopów metali jest tłumaczone wpływami kultury prowincjonalno-rzymskiej. Dalszy rozwój centrum nadcarnomorskiego jest ściśle związany z obróbką metali w okresie kultury czerniachowskiej. Artykuł jest bogato ilustrowany tabelami porównawczymi.

Dużo nowych danych na temat metalurgii żelaza przyniosło odkrycie w Łuce Wróblewieckiej (rej. Kamieniec Podolski, obw. Chmielnicki) pieca dymarskiego. Opracowaniem tego odkrycia zajęła się M. A. Tichanova (1974a). Piec datowany jest na III - IV w. n. e.

Kontakty handlowe i inne. Pieniądz. Zagadnienie ustroju społeczno-gospodarczego nosicieli kultury czerniachowskiej, a szczególnie wymiana i handel interesują badaczy już od około 50 lat. Dużą pomoc w zakresie rozwiązania wielu spraw z tego zakresu niosą nowe metody fizykochemiczne, zastosowane w toku badań metalograficznych żelaza i metali kolorowych oraz w badaniach produkcji garncarskiej. By prawidłowo prześledzić problem wymiany i ustalić istnienie handlu (szczególnie wewnętrznego) w społeczeństwie kultury czerniachowskiej, niezbędne jest wyjaśnienie stopnia rozwoju rzemiosła u tych plemion. Ciekawy artykuł, usiłujący rozwikłać zagadnienie wymiany, poczynając od rozwoju rzemiosła w kulturze czerniachowskiej, w oparciu o analogie z terenów przyległych, napisała M. A. Tichanova (1974b). Autorka mówi o handlu wymiennym (np. za zboże) i o handlu posługującym się monetami (rzymskimi). Autorka podkreśla, że imperium rzymskie było zainteresowane w podtrzymaniu handlu z „barbarzyńcami”. Na terenie kultury czerniachowskiej znaleziono liczne zabytki pochodzące z kręgu cywilizacji rzymskiej. Niestety brak jeszcze danych na temat stosunków handlowych ludności czerniachowskiej z innymi plemionami świata barbarzyńskiego.

Artykuł E. A. Symonoviča (1973a) poświęcony jest zabytkom pochodzącym ze Skandynawii z terenów przybałtyckich, znalezionym na terytorium kultury pól grzebalnych. Autor udowadnia istnienie związków między kulturą zarubiniecką i czerniachowską a ludami Północy.

W 1970 r. uzyskano kilka przedmiotów ze skarbu kultury czerniachowskiej, odkrytego między wsiami Gruszewica i Nagoriany. Do muzeum trafiły: złota moneta Aureliana (z 270 - 275 r.), którą przerobiono na zawieszkę, miniaturowy wisiołek w kształcie wiaderka i złota lunula ozdobiona granulacją (V. I. Markevič, E. A. Rikman 1973).

Osadnictwo. W połowie lat 50-tych odkryto 2 interesujące osady: w Remiezowcach i w Majdanie-Gołogirskim, które wyróżniały się specyfiką swoich materiałów (W. M. Cigilik 1973). Występują tam mianowicie łącznie materiały kultur lipickiej i zarubinieckiej, datowane na czas od I w. n. e. do po-

czątku III w. n. e. Te nowe dane pozwalają uściślić terytorium rozprzestrzenienia się kultury zarubinieckiej i podjąć analizę stosunków między kulturą lipicką i zarubiniecką.

Zabytki kultury zarubinieckiej na Polesiu nad Prypecią zanikają w drugiej połowie I w. n. e. W związku z tym specjalnie ważne są badania na terenach peryferyjnych, w tej liczbie i na Polesiu Wołyńskim, gdzie kultura ta charakteryzuje się odrębnymi cechami. Jednym z bardziej interesujących stanowisk jest cmentarzysko we wsi Mogiljany, na którym w 1970 r. zbadano 5 grobów kultury zarubinieckiej (jamowe i popielnicowe). Podstawę do datowania dają tylko naczynia, z których wiele nawiązuje do naczyń znajdujących na wczesnozarubinieckich cmentarzyskach Polesia z I w. p. n. e. Na cmentarzysku odkrytym pod wsią Biereżanka (obw. Tarnopol) zbadano 6 grobów szkieletowych i 3 pochówki ciałopalne. Inwentarz grobowy składał się z ceramiki wykonanej na kole garncarskim, ozdób ze szkła, karneolu, bursztynu, brązu i żelaza oraz innych przedmiotów codziennego użytku. W grobach znaleziono resztki pożywienia w postaci kości zwierząt domowych, skorup jaj i pozostałości jedzenia w garnkach. Czas istnienia cmentarzyska zamyka się między końcem III a IV wiekiem n. e. Rezultaty przeprowadzonych badań pozwalają rozszerzyć granice kultury czerniachowskiej w kierunku północno-zachodnim. Można przyjąć, że w górnym biegu rzeki Horyń żyły jednocześnie różne grupy kulturowo-etniczne (V. K. Voljanik, 1974).

W 1967 r. odkryto cmentarzysko kultury czerniachowskiej w Zajaczewce (rej. Szargorod, obw. Winnica). Rozkopano 132 m² powierzchni i odsłonięto 15 pochówków szkieletowych o różnej orientacji. Cmentarzysko jest datowane na podstawie ceramiki, fibul, narzędzi na III - IV w. n. e. (P. I. Chavljuk, 1974).

Osada w Worobiewce (rej. Żołotuchino, pow. Kursk) jest najbardziej na północ położonym stanowiskiem kultury czerniachowskiej i przypuszczalnie najbardziej na wschód położoną osadą typu Kołoczyn-Tuszeźla-Akatowo. Na stan. 2 w Worobiewce odkryto 2 ziemianki, 38 jam i 6 palenisk. Jedna ziemianka jest datowana na wczesne średniowiecze, druga wiąże się z kulturą romeńską. Ludność osady trudniła się rolnictwem i hodowlą (E. A. Symonovič, 1974).

WCZESNE ŚREDNIOWIECZE

Prace problemowe. Praca I. P. Rusanovej (1974) poświęcona jest kulturze plemion słowiańskich osiadłych na prawym brzegu środkowego Podnieprza w drugiej połowie I tys. n. e. Praca powstała na podstawie materiałów archeologicznych, uzyskanych w ostatnim 20-leciu z licznych osad i cmentarzysk. Głównym materiałem ruchomym, pochodzącym z tych obiektów jest ceramika. Autorka podaje na wstępie dane ogólne o interesującym ją terenie, jego obszarze, topografii i zagęszczeniu zasiedlenia w omawianym okresie.

W następnych rozdziałach została omówiona ceramika typu Korczak (=typu praskiego), typu Łuka Rajkowiecka i wykonana na kole. Ta ostatnia występuje na najmłodszych stanowiskach. Kolejny rozdział poświęcony jest innemu zabytkom. I. P. Rusanova sporo miejsca poświęca rozplanowaniu osad i budowie domostw oraz piecom. Analiza obrządku pogrzebowego zajmuje ostatni rozdział.

W rezultacie prac wykopaliskowych, prowadzonych w ostatnim dziesięcioleciu na terenach położonych na lewym i prawym brzegu Dniepru, w dorzeczu Desny, Prypeci, Południowego Bugu i Dniestru, odkryto setki osad i cmentarzysk wczesnosłowiańskich. Położone w części południowej wspomnianego obszaru, datowane są na 2-gą połowę I tys. n.e. Nie wiążą się genetycznie z kulturą czerniachowską. Inaczej ma się rzecz ze stanowiskami występującymi na północy, tzn. w północnej części Ziemi Kijowskiej, w południowej części Białorusi i w dorzeczu Desny. Spotyka się tam zabytki łączące się z kulturą zarubiniecką, która uchodzi za kulturę starosłowiańską. Najstarsza grupa słowiańskich osad nad środkowym Dnieprem i Bohem oraz nad Dniestrem charakteryzuje się szeregiem cech, łączących się ze współczesnymi im stanowiskami terenów położonych bardziej na północ, gdzie, wg przypuszczeń P. N. Tretjakova (1973) znajdował się obszar wyjściowy plemion słowiańskich.

Wiek od V do VIII to jeden z najtrudniejszych do zbadania etapów historii ziem, położonych na lewym brzegu Dniepru. Był to okres wstrząsów wywołanych najazdem plemion koczowniczych na tereny Europy południowo-wschodniej. Jest on tematem artykułu J. A. Gorjunova (1973).

S. I. Pieniak (1973) w artykule o słowiańskim osadnictwie na Zakarpaciu w 2 połowie I tys. n. e., na podstawie nowych badań archeologicznych i historycznych oraz na podstawie analizy przekazów z latopisów, wydzielił 3 etapy procesu zasiedlenia przez Słowian terenów nad Górną Cisą i na Zakarpaciu. 1) W 1 połowie I tys. n. e. pojawiły się nieduże grupy słowiańskie, których śladem są kurhany typu karpackiego, kultura przeworska i preszowska, 2) w 2 połowie I tys. n. e. (VI - IX w.) nastąpiło masowe zasiedlenie omawianego terenu przez plemiona wschodniosłowiańskie, 3) nowy napływ plemion wschodniosłowiańskich w te rejony miał miejsce w związku z najazdami Pieczyngów i Połowców.

Praca V. V. Sedowa (1974a) poświęcona jest jednemu z największych plemion wschodniosłowiańskich — Krywiczom, zajmującym ziemie pskowską, połocką i smoleńską. Autor charakteryzuje obszar występowania podłużnych kurhanów, szczegóły ich budowy, rytuał pogrzebowy, znalezione przedmioty. Osobny rozdział pracy poświęcony jest historii Krywiczów, wzajemnym stosunkom Słowian i ludności zachodniofińskiej oraz bałtyjskiej. Autor analizuje wkład tych ostatnich w kulturę Krywiczów. Praca oparta jest na materiale, pochodzącym z ponad 300 cmentarzysk.

Wielu wiadomości o terenie zamieszkałym przez Wiatyczów dostarczają nam staroruskie latopisy. Teren ten zamykał się między górnym a środkowym

biegiem Oki. W artykule V. V. Sedova (1973b) znajdujemy podsumowanie dotychczasowych badań cmentarzysk wiatyckich. Nowe materiały uzyskane w latach 30-tych XX w. (zbadano 3 tysiące kurhanów) potwierdziły istnienie plemienia Wiatyczów na wspomnianym wyżej terenie. Do artykułu załączone są 2 mapy ilustrujące rozmieszczenie kurhanów oraz grodów Wiatyczów.

Wkładem Bałtów w kulturę Słowian wschodnich interesuje się również V. V. Sedov (1973a). W artykule polemicznym krytycznie ustosunkowuje się do poglądów G. F. Solovevej, która wypowiedziała się na temat roli substratu bałtyjskiego w historii plemion słowiańskich Górnego Podnieprza.

A. G. Kuzmin (1974b) napisał artykuł na temat Waregów, którym wielu uczonych przypisywało dużą rolę w powstaniu państwa staroruskiego. Lokalizacja Waregów na południowym brzegu Bałtyku nie rozwiązuje problemu ich przynależności etnicznej; choć w wiekach IX - X panował tam język słowiański, w poszczególnych rejonach trwały stare, przedsłowiańskie tradycje. Wnikliwa praca Kuzmina jest oparta na bogatych źródłach historycznych i językoznawczych, na podstawie których można też m. in. prześledzić celtycki substrat w procesie tworzenia się narodów słowiańskich.

Etniczny i państwowy rozwój Rusi w wiekach XII i XIII jest tematem badań P. P. Toločki (1974). Autor podkreśla, że politycznego rozwoju Rusi nie można rozpatrywać w oderwaniu od etnogenezy plemion wschodniosłowiańskich. Na określonym etapie ich rozwoju historycznego (VI - VIII w.), na bazie konsolidacji językowej, kulturowej i ekonomicznej zarysowała się możliwość ukształtowania się najpierw kilku, a potem (pod koniec IX w.) jednego tworu państwowego. Kulturą materialną ludności staroruskiej z wieków XIII - XV, gdy Ruś znajdowała się przez 250 lat w niezwykle trudnej sytuacji, zajął się M. G. Rabinovič (1973).

J. A. Kizilov (1973) w swoim artykule podkreśla, że przyznając pierwszorzędą rolę ekonomicznym, klasowym i politycznym czynnikom w rozwoju ziem i księstw Rusi średniowiecznej, nie należy pomijać wpływu warunków przyrodniczych na życie jej naturalnie wyodrębnionych regionów.

Teren Rusi Halickiej i Wołynia już w wiekach VI - VII zasiedlony był przez plemiona słowiańskie z Dulebami na czele. W połowie X w. rozszerzyły się tam wpływy polityczne Rusi Kijowskiej (w 981 r. zachodnie jej krańce weszły w skład państwa kijowskiego). Zachowane nieliczne źródła pisane i zabytki sztuki z tego terenu zostały zgromadzone w artykule J. D. Isajewiča (1973).

Kultura Rusi włodzimiersko-suzdalskiej jest tematem zainteresowań W. A. Plugina (1973). Liczne dane archeologiczne świadczą o tym, że podstawą bytu ludności były: rolnictwo, hodowla i rzemiosło. Autor w swym artykule rozpatruje te wszystkie dziedziny, zatrzymując się również nad problemem osad otwartych i grodzisk i nad zagadnieniem budownictwa. Nie wiele można powiedzieć na temat kultury duchowej ludności w najwcześniejszym okresie istnienia Rusi włodzimiersko-suzdalskiej. Na podłożu tej kultury wyrosła później kultura zjednoczonego państwa ruskiego.

Zagadnienia gospodarcze. Artykuł G. G. Mezencevej i V. D. Gopaka (1974) poświęcony jest obróbce żelaza w dawnym Biełgorodzie. Analiza licznych narzędzi i przedmiotów codziennego użytku oraz broni i oporządzenia jeźdźców, a także ustalenia co do technologii ich produkcji, świadczą o wysokim poziomie kowalstwa w Biełgorodzie. Miejscowym rzemieślnikom dobrze były znane rozmaite zabiegi kowalskie i skomplikowana obróbka metali (np. pozłacanie i inkrustacja). Większość narzędzi wykonana była ze stali, dla mniej ważnych przedmiotów wystarczała obróbka cieplna.

Wiele wyrobów żelaznych uzyskano też w toku prac archeologicznych na grodzisku w Sereńsku. Badania technologiczne tych zabytków pozwalają wnioskować o rodzajach wytapianego metalu, sposobach obróbki, konstrukcji różnych przedmiotów i ich funkcji, a zatem i o rzemiośle kowalskim w ogóle. Największy rozkwit Sereńska przypadał na czas od 2 połowy XII w. do pierwszej połowy XIII w. (warstwy kulturowe pochodzą z czasów od VII do XVI w.). Monograficzne, wszechstronne opracowanie kowalstwa rozwijającego się w Sereńsku znajdujemy w artykule L. S. Chomutovej (1973). Artykuł ilustrują fotografie mikrostruktur niektórych wyrobów żelaznych i tablice chronologiczne schematów technologicznych zabytków żelaznych z Sereńska. W czasie badań kurhanów ziemi nowogrodzkiej natrafiono na wiele narzędzi żelaznych jak np. sierpy, topory robocze i kosy. Narzędzia znajduwane były najczęściej w grobach szkieletowych z XI - XII w. i późniejszych (J. A. Rjabinin 1974).

Na temat wysokiego poziomu kowalstwa Uliczów, zajmujących w wiekach X i XI tereny nad Południowym Bugiem i na lewym brzegu środkowego Dniestru dowiadujemy się z artykułu V. D. Gopaka (1973), który opracował 200 wyrobów z żelaza, zebranych w toku wykopalisk w latach 1970 - 71 na grodziskach Sażki i Czerwonie (rej. Niemirowsk, obw. Winnick). Dużo wiadomości na temat technologii obróbki żelaza stosowanej na wspomnianym wyżej grodzisku Sażki znajdujemy w artykule V. D. Gopaka i P. I. Chavljuka (1973). Autorzy, na podstawie badań 42 zabytków żelaznych udawadniają również wysoki poziom obróbki żelaza u Uliczów (znajomość stali, stosowanie obróbki cieplnej gotowych wyrobów). Ulicze, prócz rozmaitych narzędzi, wytwarzali przypuszczalnie też broń. Artykuł ilustrowany jest zestawieniem mikrostruktur wyrobów metalowych oraz graficznym obrazem różnych operacji kowalskich.

W czasie wykopalisk prowadzonych na wspomnianym wyżej grodzisku w Sereńsku znaleziono kamienne formy odlewnicze służące do odlewu ozdób. Niektóre z nich były dwustronne. Na przestrzeni około 900 m² zebrano ponad 50 form i wiele z nich doczekało się już wcześniej publikacji. T. N. Nikolskaja (1974b) zajęła się 3 formami z napisami; daje ich opis, załącza ilustracje. Wszystkie pochodzą z warstw pożarowych, związanych z najazdem mongolskim w 1238 r.

W artykule G. F. Kurzuchiny (1973) opracowane zostały niektóre zabytki odlane z brązu, znalezione w Ładodze. Są to mianowicie bogato

zdobione, około 10 - 12,5 cm długie, sztabki z brązu. Przeznaczenie ich jest trudne do określenia (ozdoba stroju?, rozdzielacz?, część naszyjnika składającego się z paciorków?). Drugim rodzajem interesujących autorkę zabytków, są szpile brązowe, będące częściami fibul z X w. Mają one bogato zdobioną, kulistą część górną (styl skandynawski).

O wysokim poziomie rzemiosła artystycznego świadczą ozdoby kobiece z Rusi, a zwłaszcza kabłączki skroniowe. Dotychczas nie było w pełni opracowane zastosowanie tych ozdób głowy i ich związek konstrukcyjny z różnymi nakryciami głowy. Dopiero znaleziska archeologiczne z Wołody (1969 - 70) wyjaśniły wiele spraw z tego zakresu (M. A. Saburova, 1974). Autorka omawia różne rodzaje tego rodzaju ozdób, datowanych na wieki X - XIII; załącza ilustracje rekonstruujące sposób noszenia kabłączków przez Słowianki.

W latach 70-tych XIX w. pod wsią Pastyrsk (rej. Elatopol, obw. Czerkassy) na Ukrainie, znaleziono skarb składający się z przedmiotów srebrnych i brązowych. Wśród wielu znalezionych tam ozdób znajdowały się też kolczyki nazwane od miejsca znalezienia pastyrskimi. Obecnie znane są też dalsze tego typu zabytki. Artykuł A. I. Ajbabina (1973) ma na celu rozwiązanie zagadki pochodzenia kolczyków „pastyrskich”.

Ręcznie lepioną ceramikę z grodziska Duna, położonego na lewym brzegu Oki (obw. Tuła) opracował E. N. Nosov (1974b). Autor stwierdził, że każdy z 4 okresów osadnictwa na tym grodzisku charakteryzuje się specyficznym zespołem ceramicznym. W trzecim okresie mamy do czynienia ze słowiańską ceramiką kultury romeńsko-borszewskiej (VIII - XI w.), a w czwartym ceramika posiada charakterystyczne cechy staroruskie (ornament liniowy i fałisty).

W literaturze przedmiotu nieraz podkreślano jednolitość słowiańskiej ceramiki wczesnośredniowiecznej. Jednak przy bardziej wnikliwej analizie uchwycić się dają pewne różnice w proporcjach, ornamentyce, technice wykonania a także wśród form naczyń, na różnych terenach zasiedlonych przez Słowian i w różnych okresach, przy czym różnice w datowaniu są znaczne — wynoszą 2 - 3 stulecia. G. P. Smirnova (1974) wydzieliła 3 grupy ceramiki nowogrodzkiej z okresu od X do początku XI w.

Staroruskie ceramiczne lampki i lichtarzyki są tematem artykułu G. G. Mezencevej (1973). Tego rodzaju zabytki są znajduwane na niektórych staroruskich grodziskach. Autorka przypuszcza, że te przedmioty miały zastosowanie w ceremoniach cerkiewnych i pogrzebowych oraz w życiu codziennym już w okresie Rusi Kijowskiej. Potwierdzają to źródła pisane i materiał etnograficzny.

Zagadnienie produkcji żaren na Rusi interesuje P. I. Chavljuka (1973). Materiał opracowany przez tego autora świadczy o istnieniu rozwiniętego rzemiosła kamieniarskiego u plemion staroruskich, a także o stosunkach handlowo-wymiennych w wiekach V - IX i X - XI (mapka).

Na 3 osadach rozkopanych pod wsią Korczak w obw. Żytomiersk wśród

jednorodnej ceramiki typu Korczak, która ma dużo cech wspólnych z ceramiką typu praskiego, wystąpiła też pewna liczba skorup o cechach odmiennych. Udało się wylepić 3 naczynia. I. P. Rusanova (1973a) zajęła się tą nietypową ceramiką. Przyjmuje, że jest ona pochodzenia północnego, tzn. bałtyjskiego. Wspomniana ceramika występuje tylko w warstwach datowanych na VI - VII w.

Bieloozero jest jednym z najdalej na północny wschód wysuniętych punktów, gdzie znajduje się amfory i kubki z czerwonej glinki. Występują one w warstwach z X do XIII w., ale najwięcej ich jest w warstwach z wieku XI. L. A. Golubeva (1973) opisała te naczynia, podzieliła na typy. W amforach transportowano nie tylko wino, ale i oliwę z oliwek, o czym świadczy ruski napis „masło” (oliwa) na jednej ze skorup.

Podstawowymi źródłami świadczącymi o handlu na Rusi w czasach przedmongolskich są materiały archeologiczne i numizmatyczne. Na ich podstawie wnioskujemy o centrach i drogach handlowych. Ta grupa zabytków uściśla i uzupełnia dane zawarte w przekazach pisanych. Ale też dużo towarów, będących przedmiotem handlu, nie przetrwało do naszych czasów (miód, воск). Pewne towary, które się nie zachowały (wino, oliwa), przewożone były w amforach, które znajdowały się często w toku wykopalisk. Znamy bogaty materiał charakteryzujący ekonomiczne, polityczne i kulturowe związki Rusi w okresie od IX do XIII w. Udało się ustalić z jakimi krajami Ruś utrzymywała kontakty handlowe. O historii tych związków handlowych, w szerokim aspekcie tego zagadnienia, traktuje artykuł V. P. Darkeviča (1974).

W życiu gospodarczym Jaropółcza Zalesskiego dużą rolę odgrywało rzemiosło i handel. Niestety na istnienie handlu mamy mało dowodów rzeczowych. Możemy o nim wnioskować pośrednio. Ale istnieją też zabytki, związane z handlem w sposób niewątpliwy: wagi i ciężarki. Na podstawie materiałów archeologicznych można prześledzić kierunki dalekosiężnych związków handlowych Jaropółcza. Wiadomości na ten temat dostarcza nam artykuł M. V. Sedovej (1973).

Państwo staropruskie miało od dawna stosunki handlowe z Iranem. Na terenie Rusi krzyżowały się liczne, ważne szlaki handlowe. Wspominają o nich starożytne źródła pisane. Dowodami handlu ze wschodem są m.in. skarby monet srebrnych (dirhemów) datowane na czas od VIII do początku XI w. Znalaziono je na ziemiach Polan, Siewierzan, Wiatyczów, Krywiczów, Nowogrodzian; rzadziej występują u Dregowiczów, Radymiczów i Wołynian. Dzięki artykułowi P. P. Buševa (1973) prześledzić możemy wielowiekowe kontakty Rusi z Persją.

Korczew nie był tak jak inne grody Rusi wymieniony w żadnym łopisie. Źródeł do odtworzenia historii tego grodu dostarczają wyłącznie wykopaliska (lata 1963 - 1964 i 1970). W trakcie badań ementarzyska wczesnośredniowiecznego znaleziono monetę księcia tmutrakańskiego Olega-Michała, znanego bohatera ruskich łopisów i „Słowa o wyprawie Igora”. Moneta pozwala datować cały zespół grobowy na XI w. Opis i szczegółowe opraco-

wanie znaleziska jest zawarte w artykule V. V. Kropotkina i T. I. Markarovej (1973).

Jednym z bardziej interesujących grodzisk Karelii jest grodzisko Tywersk. Opis dokonanych na nim odkryć znajdujemy w artykule A. N. Kirpičnikova i V. P. Petrenki (1974). Interesuje nas ono z uwagi na fakt zaobserwowanych tam licznych elementów ruskich (ceramika, ozdoby; zdobnictwo niektórych typów karelskich fibul ma pochodzenie ruskie, ściślej mówiąc nowogrodzkie).

S. A. Pletneva (1973) opublikowała materiały uzyskane w toku prac archeologicznych na stanowiskach związanych ze średniowiecznymi koczownikami znanymi jako Czarni Kłobucy. Najwięcej materiałów pomocnych do poznania ich kultury pochodzi z przechowywanej w Ermitażu kolekcji N. E. Brandenburga. S. A. Pletneva klasyfikuje wszystkie zabytki, ustala ich chronologię, a także m.in. próbuje wyświecić zagadnienie ich wzajemnych stosunków oraz stosunków z książętami ruskimi.

O stosunkach Rusi z terenami Złotej Ordy świadczy znalezienie ruskiej ikonki na grodzisku Sielitriennoje w obwodzie astrachańskim (M. D. Polubojarinova, 1973).

Uzbrojenie i wyposażenie wojowników. Badania archeologiczne prowadzone w ostatnich 5 latach na ziemiach Wiatyczów dostarczyły tak licznych elementów uzbrojenia, końskiej uprzęży i wyposażenia wojowników, że T. N. Nikolskaja (1974a) pokusiła się o charakterystykę sztuki wojennej Wiatyczów. W swojej pracy oparła się głównie na materiałach z Sereńska. Autorka omawia kolejno: broń dalekiego zasięgu, broń stosowaną w walce wręcz, broń ochronną oraz wyposażenie jeźdźca. Załącza ilustracje ciekawszych zabytków. Omawiane materiały są datowane głównie na wieki od XI do XIV. Można na ich podstawie wnioskować o postępie w technice wojennej na Rusi w wiekach XII, a szczególnie w pierwszej połowie XIII w.

Swego rodzaju żywą bronią rycerza w wiekach X do XIII był koń bojowy. Jeździec wczesnośredniowieczny — to członek drużyny, profesjonalista. Był on wyszkolony i odpowiednio wyekwipowany. Źródła pisane dostarczają wielu danych o roli staroruskiej jazdy i przytaczają szereg specjalnych terminów związanych z jazdą i oporządzeniem konia, jednak pełną znajomość wyposażenia konnego woja ruskiego umożliwiają tylko materiały archeologiczne. W wiekach XII - XIII nastąpiło wyodrębnienie się rzemieślników — specjalistów produkujących uprzęż i broń. A. N. Kirpičnikov (1973), który opracował ekwipunek jeźdźca i konia wierzchowego podzielił znane mu zabytki na 3 grupy: 1) zabytki z IX — początku XI w., 2) zabytki z XI - XII w., 3) zabytki z XII - XIII w. Praca A. N. Kirpičnikova jest bogato ilustrowana — mapy, rysunki, fotografie, plany, tabele, tablice.

W archeologii nie ma jednolitego poglądu co do czasu i miejsca pojawienia się strzemion — ważnego elementu oporządzenia końskiego. Jedni badacze sądzą, że zaczęli ich używać Sarmaci w początkach naszej ery, inni szukają

ich początków na pograniczu z Chinami, jeszcze inni — w południowej Syberii. Istnieją też poglądy o pojawieniu się pierwszych strzemion u Hunów czy starożytnych Turków, przesuwające datę ich powstania na VI w. Ciekawy punkt widzenia na pojawienie się tych zabytków znajdujemy w artykule I. L. Kryzlasova (1973). Pod koniec swoich wywodów autor podaje etymologię słowa „strzemie” w językach różnych narodów, uwzględniając też języki słowiańskie.

Strzemiona, podobnie jak siodła w okresie wczesnośredniowiecznym ulegały licznym zmianom — były one jeszcze na etapie kształtowania się. Później, najbardziej udane formy zachowały się przez wiele stuleci bez istotnych zmian. Wspólnota form tych zabytków uderza na ogromnych przestrzeniach od Syberii po Dunaj. Bardzo interesujące dociekania nad różnymi rodzajami wspomnianych elementów oporządzenia w czasie od IV do VIII w. znajdujemy w artykule A. K. Ambroza (1973). Praca zaopatrzona jest w liczne ilustracje. Choć związana z kulturą materialną plemion koczowniczych, może być też wykorzystana porównawczo w badaniach nad kulturą materialną Słowian.

Budownictwo i architektura. Historia budowy i przebudowy soboru Bogurodzicy na Kremlu w Moskwie nieraz już koncentrowała uwagę badaczy. Uwagi na temat chronologii tej budowli znajdujemy w artykule M. Ch. Aleškovskiego i B. L. Altšulera (1973). Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych na tym obiekcie w latach 1960 - 1972 napisał V. I. Fedorov (1974).

Licznych danych o cerkwi nr 1 w Pskowie, zbadanej w czasie wykopalisk prowadzonych na terenie grodu Dowmonta w latach 1959 - 1963, dostarcza artykuł V. D. Beleckiego (1974). Autor załącza plany sytuacyjne i rzuty poziome cerkwi, a także ilustracje odkrytych fresków.

Ciekawe materiały na temat dwóch cerkwi — uspieńskiej i borysoglebskiej w Czernihowie zebrali J. V. Vorobeva i A. A. Tic (1974). Cerkwie te zajmują specjalną pozycję w historii architektury Naddnieprza XII w. Autorzy usiłują ustalić szereg danych chronologicznych.

Usytuowaniem staroruskich cerkwi w stosunku do stron świata zajmuje się P. A. Rappoport (1974). Orientacja ta, jak się okazuje, jest różna zależnie od pór roku, w których rozpoczynano budowę. W większości wypadków cerkwie z X - XIII w. były zorientowane absydami na północny wschód.

W toku wieloletnich prac wykopaliskowych w Starej Ładodze odkryto kamienną warownię, wspomnianą w latopisie z 1114 r. Wyniki badań opublikował S. N. Orlov (1973b).

J. A. Rybina (1973) zdaje sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych w latach 1968 - 1970 na miejscu Zajazdu Gotlandzkiego w Nowogrodzie. Na podstawie znalezionych zabytków można ten obiekt datować na XIII - XIV w.

Sztuka. Drzwi soboru suzdalskiego z 1220 - 1225 r., zwane „suzdalskimi wrotami”, są szeroko znane w literaturze. Mają one ogromne znaczenie dla

badań historii sztuki ruskiej, ale dotychczas nie były w sposób pełny opracowane. G. K. Vagner (1973) rozpatruje ten interesujący zabytek w powiązaniu z architekturą, rzeźbą i malarstwem całego soboru. Szczególnie dużo miejsca poświęcono dociekaniom nad chronologią wrót.

V. G. Brjusova (1974) napisała artykuł na temat techniki nanoszenia malowideł ściennych w soborze św. Zofii w Nowogrodzie.

W artykule R. S. Orlova (1973) rozpatrzony jest mało znany zabytek staroruskiego zdobnictwa z drugiej połowy XII w., mianowicie haft wykonany na tkaninie jedwabnej, znaleziony w pochówku kurhanowym. Była to zapewne naszywka kobiecej koszuli. Motyw haftu składa się z figur ludzkich, na zmianę z wyobrażeniami ptaków.

W 1971 roku na grodzisku Sielitriennoje, zwanym „Staryj Seraj” w obwodzie Astrachań, znaleziono przedmiot pochodzenia ruskiego: okrągłą, miedzianą ikonkę, odlaną w formie (4 cm średnicy, grubość 0,5 cm). Rysunek przedstawia postać Jana Chrzciciela. M. D. Polubojarinova (1973) omawia ten zabytek, analizując go na podstawie zabytków z wyobrażeniem św. Jana. Datować go można na XIII w. Bardzo interesujący jest fakt znalezienia ruskiej ikonki w bardzo oddalonym od krańców Rusi Kijowskiej centrum Złotej Ordy.

Krzyżyki — enkolpiony i ikonki były szeroko rozpowszechnione na terenie schryścianizowanej Rusi. Te ciekawe zabytki sztuki związane z wierzeniami od dawna zwracały uwagę badaczy. Wiele z nich było już rozpatrywanych w literaturze przedmiotu. L. V. Alekseev (1974b) omawia okazy znalezione na Białorusi, ustalając technikę ich wykonania i chronologię.

W czasie prac wykopaliskowych prowadzonych w 1970 roku na osadzie w Gniezdowie znaleziono krzyżyk (6,4 × 4,4 cm) z zaznaczającymi się na nim postaciami. Ten typ krzyżyka należy wg N. I. Astašovej (1974) do typu syryjskiego i datowany jest na połowę X w.

Pismo i piśmiennictwo. Językoznawstwo. Trudności w rekonstrukcji nie tylko etnogenezy Słowian, ale i podstawowych etapów rozwoju Słowian na przełomie okresu rzymskiego i wczesnego średniowiecza, w dużej mierze są spowodowane brakiem odpowiednich metod do pełnego wykorzystania danych językowych, archeologicznych, antropologicznych i etnograficznych. Obserwuje się brak właściwej współpracy między tymi czterema dyscyplinami w zakresie np. wykorzystania przekazów ze źródeł pisanych. Tę bolączkę historiografii podkreśla V. D. Koroljuk (1973) w swym artykule analizującym dzieło Jordanesa „Getica”.

Artykuł F. P. Filina (1974) dotyczy badań nad źródłami ruskiego języka literackiego. Problemem tym interesowano się już w średniowieczu. Autor przedstawia historię badań i liczne spory w zakresie tych badań.

S. O. Vysockij (1974) rozpatruje pod kątem interpretacji historycznej staroruskie napisy z XI - XIV w., odkryte w soborze św. Zofii w Kijowie. Napisy te często uzupełniają wiadomości znane nam z innych przekazów

źródłowych na temat różnych przejawów kulturalnego i politycznego życia Rusi starożytnej.

N. G. Michajlovskaja (1974) analizuje zabytki piśmiennictwa staroruskiego z czasów między XI a XIV wiekiem pod kątem znaczenia słów, zaś A. S. Lvov (1974) omawia rękopisy staroruskie, będące przekładami z języka greckiego. Specjalistyczną, językoznawczą, analizę języka staroruskiego znajdujemy w artykule E. M. Ušakova (1974).

Latopisy kijowskie z XII w., będące kontynuacją *Powieści minionych lat* przypuszczalnie znane były w Polsce już w XIII i XIV w. E. Goranin (1974) śledzi przez analizę dawnych kronik polskich i innych polskich źródeł, historię znajomości w Polsce staroruskich źródeł pisanych. W końcu XVII lub w początkach XVIII w. przetłumaczono na język polski latopis kijowski z 1186 r. W wiekach XVIII i XIX wzrasta zainteresowanie historyków polskich tym typem źródeł.

V. K. Kuzakov (1974) w artykule o znajomości nauk przyrodniczych na Rusi w wiekach X - XV zebrał wszystkie dostępne na ten temat dane z przekazów pisanych.

Znaleziska napisów na korze brzozej, pochodzące z Nowogrodu, Pskowa, Smoleńska, Witebska i Starej Rusy wyznaczyły jakby nowy etap w badaniach nad umiejętnością pisania mieszkańców tych grodów. Napisy znajdujemy również na różnych przedmiotach i na ścianach cerkwi. Dysponujemy też pewną liczbą narzędzi, służących do pisania, mianowicie stilusami; np. w Nowogródku znaleziono 14 tego rodzaju zabytków, w Wołkowysku — 12. F. D. Gurevič (1973) omawia wszystkie zabytki świadczące o znajomości pisma u mieszkańców staroruskich grodów. Najstarsze zabytki piśmiennictwa datowane są na 2 połowę XI w. Badanie napisów na korze brzozej przez specjalistów różnych dziedzin wnosi stale coś nowego w zakresie interpretacji tych zabytków (A. A. Medynceva, 1973). Dwie „gramoty” (nr 497 i 500) znalezione w Nowogrodzie w 1972 r., datowane na XIV w., opracował A. V. Arcichovskij (1974), zaś R. A. Simonov (1973a) swoją uwagę zwrócił na „gramotę” nr 342 z 1136 r., z zapisem staroruskich cyfr.

Inny artykuł tego samego autora (R. A. Simonov, 1973b) poświęcony jest symbolice liczbowej na zachowanych do dziś zabytkach epigraficznych pierwszego państwa bułgarskiego, datowanych na czas między VIII a początkiem XI w. Dociekania w tym zakresie mają duże znaczenie w badaniach początków piśmiennictwa słowiańskiego.

Etonimy, tzn. nazwy narodu, narodowości czy plemienia, są tematem zainteresowań O. N. Trubačeva (1974). Autora specjalnie interesuje najstarszy aspekt tego historycznego problemu. Stara się udowodnić, że niektóre etnonimy związane z plemiennym etapem historii Słowian przetrwały do dziś, inne uległy zapomnieniu — natrafiamy na nie tylko w starożytnych źródłach pisanych. Dzięki wszechstronnym badaniom językoznawczym możemy, wg autora, prześledzić drogi migracji Słowian.

Inną pracę z zakresu językoznawstwa, która pośrednio wiąże się z osad-

nictwem słowiańskim na Krymie, gdzie stykały się interesy 3 mocarstw wczesnośredniowiecznych, tzn. imperium bizantyjskiego, kaganatu cha-zarskiego i Rusi Kijowskiej, zawdzięczamy L. L. Talisovi (1974).

Obrządek pogrzebowy. Stanowiska z drugiej połowy I tys. n.e., położone na terytorium od Dniepru i Prypeci do źródeł Dniestru i Zachodniego Bugu, dzielą się na 2 grupy chronologiczne: 1) stanowiska VI - VII w. typu Korczak (typ praski), 2) stanowiska VIII - IX w. typu Łuka Rajkowiecka. Lepiej znane są osady pochodzące z tych czasów, znacznie gorzej — cmentarzyska. I. P. Rusanova (1973b) zajęła się w swym artykule właśnie tą drugą grupą stanowisk. Podaje w skrócie historię ich badań oraz osiągnięte wyniki. Załącza mapę cmentarzysk z ciałopaleniem i ceramiką lepioną ręcznie. Stwierdza m.in. że kurhany z pochówkami jamowymi lub popielowymi istniały do końca I tys. n.e. W późniejszych kurhanach znajduje się naczynia wykonane na kole garncarskim. Badania wykazały, że groby płaskie oraz kurhany wspól-istniały w ciągu całej 2 połowy I tys. n.e. Autorka zwraca uwagę, że groby płaskie usytuowane są bardzo blisko osad, nieraz pomiędzy domostwami, grupy kurhanów, mające charakter cmentarzy wiejskich — w większym od nich oddaleniu.

Kurhany słowiańskie z drugiej połowy I tys. n.e. zawierające pochówki ciałopalne i konstrukcje drewniane, które odkryto w trakcie badań archeologicznych na terenie Europy wschodniej, są tematem artykułu Z. D. Bessarabovej (1973). Zabytki pochodzące z tych grobów są pomocne nie tylko w badaniu kultury materialnej Słowian, ale również w dociekaniach nad ich pogańskimi zwyczajami pogrzebowymi. Autorka na podstawie skatalogowanych przez siebie stanowisk (załącza mapę) szeroko omawia sposób budowy kurhanów z drewnianą obudową. Załącza też przekroje ciekawszych obiektów.

Artykuł V. A. Nazarenki (1974) poświęcony jest osobliwościom rytuału pogrzebowego zaobserwowanym w kurhanach, zawierających resztki ognisk. Kurhany te występują nad Ładogą. Datowane są na IX - XI w. Pochówki męskie zorientowano na wschód, żeńskie — na zachód. V. A. Nazarenko, opisując wspomniane kurhany, ilustruje swój artykuł rysunkami przedstawiającymi rekonstrukcję etapów ich sypania oraz rzuty poziome i pionowe tych obiektów.

E. N. Nosov (1974a) interesuje się kurhanami kultury romeńsko-borszewskiej, w których odkryto specjalne pomieszczenia zbudowane z drewna, służące do złożenia w nich resztek stosu. Jest to specyficzna cecha obrządku pogrzebowego ludności wspomnianej kultury.

W czasie wykopalisk, prowadzonych na cmentarzysku kurhanowym w Gniezdowie pozostałości pochówków znajdowano w różnych częściach nasypu — np. w jego części górnej, pod darnią, w głębi nasypu, nieraz w jamie pod kurhanem. Większość grobów zawierała inwentarz ruchomy, dzięki któremu można było ustalić ich chronologię, a czasem też udało się wyjaśnić pochodzenie etniczne zmarłych. Interesującą grupą kurhanów są w Gniez-

dowie kurhany tzw. puste (ponad 35%). Wśród uczonych istnieją rozbieżne zdania na ich temat. V. A. Bulkin (1973) poświęca tym kurhanom ciekawy artykuł.

Na terenach położonych nad Bugiem i Sanem, znanych jest 29 stanowisk z cmentarzyskami lub pojedynczymi grobami z czasów od X do XIII w. Dzielą się one, wg M. M. Kučinko (1973), na groby podkurhanowe i płaskie, zaś na podstawie rytuału pogrzebowego na ciałopalne i szkieletowe. W grobach kurhanowych z ciałopaleniem szczątki zmarłego znajdują się albo w popielnicy, albo w jamie ziemnej. Miejsce pochówku często obwiedzione było rowkiem lub otoczone kamieniami czy ogrodzeniem drewnianym. Natrafiono też w kurhanach na pochówki szkieletowe różnych typów. Wiązać je można ze wschodniosłowiańską ludnością staroruską (Dregowicze, Bużanie-Wołyńanie) lub ze Słowianami zachodnimi (Mazowszanie).

Kurhany odkryte na terenie wschodniej Białorusi (tzn. w obecnych obwodach witebskim, mogilewskim i homelskim) interesowały uczonych już w początkach ub. wieku. Na temat ich powiązań z poszczególnymi plemionami słowiańskimi (Krywiczami, Dregowiczami, Radymiczami) toczyły się spory. Artykuł L. V. Alekseeva i Z. M. Sergeevy (1973) zaznajamia nas z wynikami badań niektórych kurhanów.

Nowe odkrycia. Cmentarzyska. Bitiagowo, rej. Domodjedowo, obw. Moskwa. W latach 1968 - 70 prowadzono prace wykopaliskowe na 26 kurhanach pod wsią Bitiagowo. Wszystkie pochówki były grobami szkieletowymi. Opis wykopalisk i znalezionych zabytków, wśród których było dużo ozdób znajdujemy w pracy R. L. Rozenfeldta (1973b). Najstarsze kurhany są datowane na koniec XI w., a najmłodsze na drugą połowę XIII i początek wieku XIV. Wszystkie kurhany wiązać można ze słowiańskim plemieniem Wiatyczów.

Drozdowo, rej. Tołoczyn, obw. Witebsk. W 1971 r. we wsi Drozdowo odkryto cmentarzysko kurhanowe. Cmentarzysko to znajdowało się na starożytnym szlaku handlowym prowadzącym „od Waregów do Greków” (Z. M. Sergeeva, 1974).

Gorodilówka, rej. Nowogródek, obw. Grodno. W 1970 r. zbadano 8 kurhanów na cmentarzysku pod wsią Gorodilówka. Cmentarzysko datowane jest na XI w. Należało prawdopodobnie do Dregowiczów, choć wyróżnić też można pewne elementy świadczące o obecności na tym terenie plemion wschodnio-bałtyjskich i Drewlan (K. V. Pavłova, 1973).

Piekunowo, rej. Kimrsk, obw. Kalinin. W trakcie prac wykopaliskowych prowadzonych w latach 1971 - 72 na drugim cmentarzysku piekunowskim odkryto osobne pochówki członków drużyny książęcej. Specjalnie interesujący jest kurhan nr 40 (zawierał 3 pochówki — 1 męski i 2 żeńskie). Opis tego obiektu znajdujemy w artykule K. I. Komarova (1974). W grobie znaleziono liczne okazy — ceramikę, ozdoby stroju oraz narzędzia, pocho-

dzące głównie z końca X, początku XI w. Kurhan został usypany przypuszczalnie w połowie XI w.

Wysokino, rej. Zubcow, obw. Kalinin. Grupa kurhanów, odkryta pod wsią Wysokino jest datowana na XI - XII w. W grobach kobiecych znaleziono liczne ozdoby: bransolety, pierścienie, zawieszki, paciorki. Nieopodal, w pobliżu grodziska Fomino, zbadanego w roku 1967, natrafiono na inne ementarzysko kurhanowe (A. A. Juško, 1974).

Sprawozdanie z badań wykopaliskowych, prowadzonych w latach 1969 - 1971 na 19 kurhanach Wiatyczów w obwodzie moskiewskim nad rzeką Rożaja znajdujemy w artykule R. L. Rosenfeldta (1973a). Natrafiono w tych kurhanach na 21 pochówków - najciekawszy z nich to pochówek kobiecy nr 6, zawierający liczne ozdoby i resztki tkanin oraz skórzanego obuwia (datowany na XIII w.). Osada, związana z omawianym ementarzyskiem, położona była w odległości 300 m od niego, co potwierdza tezę, że każda grupa Słowian chowała swoich zmarłych w pobliżu miejsca swego zamieszkania.

Tereny nad rzeką Ługa, obw. Leningrad. W dorzeczu górnej Ługi występuje znaczna liczba kurhanów charakteryzujących się podłużnym kształtem. Sprawozdanie z badań przeprowadzonych na tych obiektach zdaje G. S. Lebedev (1974). Są one wg zdania autora reliktem przeszłości w kulturze staroruskiej X w.

Grodziska i osady. Nowgorod, obw. Nowgorod. Tak zwane grodzisko Ruryka jest położone na prawym brzegu Wołchowa, w pobliżu Nowgorodu. W końcu I tysiąclecia istniała tam osada słowiańska. Na terenie późniejszego gródka znajdowała się w XII w. rezydencja książąt nowgorodzkich. Badania archeologiczne prowadzone na tym stanowisku w latach 1961, 1963 i 1965 (S. N. Orlov, 1973a).

M. Ch. Aleśkowskij (1974) dostarcza nowych danych o strukturze społecznej mieszkańców Nowgorodu IX - XV w. i konsekwencjach tego w urbanistyce. Autor, prócz danych archeologicznych, wykorzystuje w swej pracy też przekazy pisane.

Starożytny gród ziemi smoleńskiej Rościsław (dawny Rosław) został założony między 1136 a 1150 r. przez księcia Rościsława. Historią tego grodu dotychczas nie zajmowano się w sposób pełny (pierwsza praca pochodzi z roku 1858). Monograficzne opracowanie materiałów znajdujemy w artykule L. V. Alekseeva (1974a). Praca jest bogato ilustrowana (plan grodziska, profile wykopów, fotografie ciekawych zabytków). Rozkwit Rościsława przypada na wiek XIII.

Briańsk, obw. Briańsk. W latach 1968, 1970 i 1971, w centrum Briańska prowadzono prace wykopaliskowe celem ustalenia czasu powstania tego miasta. Grodzisko na Górze Pokrowskiej, co ustalono na podstawie wielu materiałów, sięga 2 połowy XII i XIII wieku. Dane archeologiczne w pełni potwierdzają najdawniejszą wzmiankę w źródłach pisanych, odnoszącą się do roku 1146 (T. V. Ravdina, 1973).

Czerkassy, obw. Saratow. W latach 1970 - 1971 odkryto w Czerkasachi w ich okolicy resztki starożytnych umocnień grodowych. W trakcie ratowniczych badań archeologicznych natrafiono na ślady osadnictwa z różnych okresów, m.in. na ceramikę kultury zarubinieckiej oraz staroruskiej z XIII - XIV w. (O. M. Prichodniuk, L. M. Ponomarenko, S. K. Rec, 1974).

Czernica, obw. Psków. W latach 1969 - 70 udało się dzięki badaniom archeologicznym ustalić położenie na ziemi pskowskiej gródka Czernica wymienionego w „spisie odległych i bliskich grodów ruskich” (M. J. Vasiliev, 1973).

Gorodiec, obw. Leningrad. Grodzisko we wsi Gorodiec pod Ługą po raz pierwszy badane było w 1927 roku. Prace wykopaliskowe były kontynuowane w 1970 roku. W ich trakcie znaleziono dużo ceramiki lepionej ręcznie i toczonej na kole oraz zabytki metalowe. Datowanie grodziska oparto głównie na znaleziskach broni — górna granica istnienia grodu przypada na wiek XII - XIII. Osadę na badanym miejscu założono w wieku X (G. S. Lebedev, 1973).

Gorodiszcze, obw. Wielikije Łuki. W artykule V. M. Gorjunovej (1974) znajdujemy opis osady oraz pobliskiego grodziska położonego we wsi Gorodiszcze nad rzeką Łować. Na podstawie charakterystycznej ceramiki, chronologię można ustalić na X - XII w. Zaobserwowano istnienie na terenie osady wyodrębnionych rzemioł (kowalstwo, jubilerstwo).

Kamno, obw. Psków. Grodzisko Kamno w pobliżu Pskowa istniało w czasie od III - IV do XII w. Wszystkie dane na temat tego stanowiska opublikował K. M. Plotkin (1974).

Osowik, rej. Dubrow, obw. Briańsk. Grodzisko pod wsią Osowik położone jest na prawym brzegu Desny. Chronologię tego obiektu ustalono na wieki XII - XIII (ceramika, narzędzia, przedmioty codziennego użytku, ozdoby — m.in. 400 fragmentów szklanych bransolet.) Są wszelkie dane po temu, by wiązać to grodzisko ze znanym ze źródeł pisanych gródkiem Zarub, pierwszy raz wspomnianym w latach 30-tych XII w. Rozwój grodu przypada na 2-gą połowę XII wieku i wiek XIII (K. V. Pavlova, P. A. Rappoport, 1973).

Staroruskie grodziska na obszarze tzw. Rusi Czarnej w dorzeczu Niemna były nieraz badane i opisywane. Uzupełnieniem znanych publikacji jest artykuł V. V. Sedova (1974b), w którym podał on wyniki badań przeprowadzonych na grodzisku pod wsią Kulbaczi (rej. Szczuczinsk, obw. Grodno) i na terenie grodziska we wsi Kostieniewo (rej. Szczuczinsk). W pracy znajdziemy szczegółowe opisy wspomnianych obiektów, zilustrowane ich planami. Autor w toku swych wywodów ustosunkował się w ogóle do problemu osadnictwa na Rusi Czarnej. Załącza mapkę grodzisk staroruskich.

W 1970 r. natrafiono na pozostałości staroruskiego Brześcia; z latopisów znanego jako Bieresć (1019 r.). Był to ważny gród pograniczny. W toku wykopalisk odkryto liczne konstrukcje drewniane, pozostałości domostw i zabudowań gospodarczych (nieraz 9 - 12 wieńców bali), datowane na XII - XIII w. Przeprowadzono szereg badań laboratoryjnych w celu konserwacji i rekon-

strukeji tych resztek (V. J. Vichrov, J. V. Vichrov, V. A. Borisov, S. J. Kazanskaja, 1973).

Wyniki badań archeologicznych, prowadzonych na dziedzińcu dawnego Nowogródka, wspomnianego w latopisie pod datą 1274 roku, są tematem artykułu I. D. Gurevič (1974). W tej chwili uczeni dysponują dużą ilością danych na temat życia ludności grodu w XII i XIII w. Wśród zabytków zwraca uwagę miska fajansowa i kamienna ikonka.

W okolicach Nowogródka, pod wsiami Molniczi i Suliaticzi zbadano w 1971 roku dwa cmentarzyska. Cmentarzysko w Molniczi datowane jest na XI w., w Suliaticzi — na czas między XI a XIII w. Wiele danych wskazuje na to, że na cmentarzyskach tych chowani byli Drewlanie i Wołynianie, a obserwuje się również przetrwanie tradycji Dregowiczów (K. V. Pavlova, 1974).

Wały ziemne Pierejasławia Zalesskiego są znanym zabytkiem budownictwa wojenno-obronnego Rusi starożytnej. Powstały one w XII w. i przetrwały do naszych czasów. Wysokość nasypów dochodzi do 10 m, szerokość u podstawy — 30 m. Długość ich wynosi 2,5 km. W 1972 r. w czasie prac ziemnych natrafiono na zrębowe konstrukcje drewnianego wału z XII w. (J. V. Kamenczkaja, I. B. Purišev, 1974).

Rybino, rej. Piestjaki, obw. Iwanowo. Nieopodal wsi Rybino, nad rzeką Łuck odkryto wielowarstwową osadę „Striełka”, którą badano w latach 1967 - 1969. Znaczna ilość ceramiki pochodzi z XII - XIII w., nieliczne ułamki z XI w., a może z końca X. Ciekawym znaleziskiem są ułamki 2 tygli, a także narzędzia służące do łowienia ryb. Osadę można datować na XI - XIII w. (K. I. Komarov, 1973).

Sereńsk, rej. Mieszczowsk, obw. Kaługa. W 1969 r. prowadzono w Sereńsku prace wykopaliskowe na dziedzińcu staroruskiego grodu. Stwierdzono, że umocnienia z czasów prasłowiańskich wykorzystwała ludność słowiańska, która osiedliła się na tym terenie w końcu XI — początku XII w. W XIII w. obwarowania wzmocniono (T. N. Nikolskaja, 1973).

Trubczewsk, obw. Briańsk. Pierwsza wzmianka o Trubczewsku w ruskich latopisach odnosi się do roku 1185. Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w ostatnich latach na tym stanowisku opublikował P. A. Rappoport (1973b). Materiał ruchomy jest charakterystyczny dla innych staroruskich grodów (masowo występująca ceramika, noże, ośelki, przeszliki i inne narzędzia, też ułamki szklanych bransolet). Chronologia obiektu została ustalona na wieki XII - XIII. Najbardziej interesującym odkryciem dokonany w 1971 r. były resztki ceglanej cerkwi.

Borszewsk je, obw. Moskwa. Grodzisko Borszewskoje jest obiektem wielowarstwowym, na którym natrafiono też na warstwy staroruskie z charakterystyczną ceramiką z X - XI w. (R. L. Rozenfeldt, 1974).

Krestcy, rej. Ustjużna, obw. Wologda. Osada odkryta pod wsią Krestcy wiąże się zapewne z grodziskiem, które zgodnie z miejscową legendą zwało się Kuźmińsk. Opis tego obiektu i analizę znalezionych na nim i na pobliskim cmentarzysku materiałów znajdujemy w artykule A. V. Nikitina (1974).

Słowiański gród istniał tu w wiekach XII - XIII; poprzednikiem jego była osada otwarta. Na cmentarzysku z XI - XII w. znaleziono wiele ozdób, narzędzi i przedmiotów codziennego użytku o charakterze słowiańskim. Sądząc po znalezionych krzyżykach i ułamkach dzwonków można przyjąć, że znana była ówczesnej ludności religia chrześcijańska.

Ljubar, obw. Żytomir. Na terytorium dzisiejszego Ljubara uczeni lokalizują wymieniony w latopisach gród Bołochow. W wyniku badań archeologicznych ustalono, że grodzisko zajmuje powierzchnię 2,86 ha. Zabytki ruchome są podobne do zabytków z innych staroruskich obiektów. Ceramika pozwala ustalić chronologię stanowiska na XII - XIII w. Wśród zabytków zwracają uwagę szklane paciorki i bransolety (S. A. Lipko, 1973).

Łomaczyny, obw. Czerniowce. B. O. Timoščuk (1973b) opracował wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych na grodzisku we wsi Łomaczyny. Grodzisko o owalnym rzucie (50 m × 70 m) otoczone było wałem ziemnym (1 m wysokim) i fosą (6 m szeroką, 1,9 m głęboką). W wale, wzniesionym w XI w., zachowały się resztki drewnianych umocnień z VIII - X w. Autor wspomina o odkryciu resztek kuźni. Następny gród istniał na tym miejscu do połowy XIII w. W pobliżu grodziska natrafiono na osadę staroruską (półziemianki) z X - XI w.

Grozincy, rej. Chotin, obw. Czerniowce. W artykule B. O. Timoščuka (1974) przedstawione są wyniki badań prowadzonych na słowiańskim grodzisku Grozincy. Wał ziemny otaczający grodzisko usypany był w końcu IX, początku X w. (nie miał konstrukcji drewnianych). Ustalono, że poniżej znajdowały się resztki grodziska z VIII - IX w., z domostwami typu półziemiankowego. Zebrane materiały pozwalają ustalić, że grodzisko istniało do połowy XIII w. W pobliżu odkryto związaną z nim chronologicznie osadę.

Zwienigorod, obw. Lwów. Zwienigorod wymieniony w staroruskim latopisie znajdował się na miejscu współczesnego miasta o tej samej nazwie. Na zachowanym do dziś grodzisku odkryto resztki staroruskich budynków monumentalnych i cerkwi oraz pałacu książęcego z XII w. Budynki te zostały zniszczone w czasie najazdu tatarskiego. Na tym stanowisku natrafiono na resztki ziemianek i budynków naziemnych oraz pieców. Wiele zabytków świadczy o rozwiniętym rolnictwie i rzemiośle (narzędzia i broń z XI do XIII w.). Większość znalezionych przedmiotów była miejscowego pochodzenia. Tylko nieliczne dotarły do Zwienigorodu drogą handlową z Kijowa, Czernihowa, Halicza czy innych grodów ruskich (O. O. Ratič, 1973).

LITERATURA

Wykaz skrótów: A — Археология, Київ, АС — Археологический сборник, Ленинград, АСССР — Археология СССР, свод археологических источников, Москва, ВДИ — Вестник древней истории, Москва, ВИ — Вопросы истории, Москва, ВЯ — Вопросы языкознания, Москва, КСИА — Краткие сообщения Института Археологии, Москва, МИА — Материалы и исследования по археологии СССР, Москва, СА — Советская археология, Москва.

- Айбабин А. И., 1973: *К вопросу о происхождении серезжек пастырского типа*, СА, 3, 62 - 72.
- Алексеев Л. В., 1974а: *Древний Ростиславль*, КСИА, 139, 81 - 92.
- 1974б: *Мелкое художественное литье из некоторых западнорусских земель (кресты и иконы Белоруссии)*, СА, 3, 204-219.
- Алексеев Л. В., Сергеева З. М., 1973: *Раскопки курганов в восточной Белоруссии*, КСИА, 135, 49 - 55.
- Алексеева Т. И., 1974: *Славяне и германцы в свете антропологических данных*, ВИ, 3, 58 - 67.
- Алешковский М. Х., 1974: *Социальные основы формирования территории Новгорода IX - XV веков*, СА, 3, 100 - 111.
- Алешковский М. Х., Альтшуллер Б. Л., 1973: *Благовещенский собор а не придел Василия Кесарийского*, СА, 2, 88 - 99.
- Амброз А. К., 1973: *Стремена и седла раннего средневековья как хронологический показатель (IV - VIII вв.)*, СА, 4, 81 - 98.
- Арциховский А. В., 1974: *Берестяные грамоты № 497 и 500*, СА, 1, 204 - 207.
- Асташова Н. И., 1974: *Энколпион из Гнездова*, СА, 3, 249 - 251.
- Баран В. Д., 1974: *Пам'ятки черняхівського типу на території Західної Волни та Верхнього Подністров'я (Історія вивчення)*, А, 14, 14 - 25.
- Барцева Т. Б., 1974: *Про металургічні сплави на території Північного Причорномор'я в кінці I тисячоліття до н. е. та в перших століттях н. е.*, А, 14, 26 - 31.
- Белецкий В. Д., 1974: *Некоторые данные к атрибуции храма № 1 из раскопок в Пскове в 1959 - 1963 гг.*, АС, 16, 141 - 154.
- Бессарабова З. Д., 1973: *Славянские курганы второй половины первого тысячелетия н. э. с трупосожением и деревянными сооружениями на территории восточной Европы*, АС, 15, 65 - 82.
- Бобринский А. А., Гусаков М. Г., 1973: *Реконструкция гончарной мастерской III - IV вв.*, СА, 1, 150 - 162.
- Брюсова В. Г., 1974: *О технике стенописи Софии Новгородской*, СА, 1, 191 - 203.
- Булкин В. А., 1973: *О так называемых пустых курганах гнездовского могильника*, КСИА, 135, 120 - 122.
- Бушев П. П., 1973: *Русско-иранские контакты (до конца XVI в.)*, ВИ, 4, 130 - 140.
- Вагнер Г. К., 1973: *Декоративная система „золотых дверей“ Суздальского собора и вопрос о их датировке*, СА, 1, 96 - 113.
- Вакуленко Л. В., Янушевич З. В., 1974: *Землеробство на Прикарпатті в першій половині I тисячоліття н. э.*, А, 14, 31 - 41.
- Васильев М. Е., 1973: *Городок Черница*, КСИА, 135, 123.
- Висоцкий С. О., 1974: *Деякі питання історичної інтерпретації софійських граффіті*, А, 14, 3 - 14.
- Вихров В. Е., Вихров Ю. В., Борисов В. А., Казанская С. Ю., 1973: *Сохранение древесины из раскопок Берестья*, СА, 4, 277 - 279.
- Воляник В. К., 1974: *Могильник черняхівської культури у верхів'ях р. Горинь*, А, 13, 65 - 79.
- Воробьева Е. В., Тиц А. А., 1974: *О датировке Успенского и Борисоглебского соборов в Чернигове*, СА, 2, 98 - 111.
- Генинг В. Ф., 1973: *Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок*, СА, 1973, 114 - 136.
- Голубева Л. А., 1973: *Амфоры и красноглиняные кувшины Белоозера*, КСИА, 135, 101 - 104.
- Гопак В. Д., 1973: *Технологія обробки заліза уличами в X - XI ст.*, А, 9, 99 - 100.
- Гопак В. Д., Хавлюк П. І., 1973: *Про технологію обробки заліза в уличів*, А, 12, 33 - 41.
- Горанин Э., 1974: *Киевская летопись XII в. в польской историографии*, ВИ, 9, 186 - 193.
- Горюнов Е. А., 1973: *Некоторые вопросы истории днепровского лесостепного левобережья в V - начале VIII веков*, СА, 4, 99 - 112.

- Горюнов Е. А., Усова Г. А., 1974: *Два новых памятника черняховской культуры в левобережном Поднепровье*, СА, 4, 275 - 280.
- Горюнова В. М., 1974: *Новое в исследовании „городка” на Ловати*, КСИА, 139, 74 - 80.
- Гуревич Ф. Д., 1973: *Грамотность горожан древнерусского Понеманья*, КСИА, 135, 28 - 34.
- 1974: *Некоторые итоги археологического исследования детинца древнего Новогрудка*, КСИА, 139, 93 - 99.
- Даркевич В. П., 1974: *К истории торговых связей древней Руси (по археологическим данным)*, КСИА, 138, 93 - 102.
- Исаевич Я. Д., 1973: *Культура галицко-волинской Руси*, ВИ, 1, 92 - 107.
- Каменецкая Е. В., Пуришев И. Б., 1974: *Деревянные конструкции вала Переяславля-Залесского*, 1, 234 - 237.
- Каспарова К. В., 1973: *Зарубинецкий могильник в с. Могиляни на Ровеницині*, А, 10, 65 - 72.
- Кизилов Ю. А., 1973: *Географический фактор в истории средневековой Руси*, ВИ, 3, 51 - 66.
- Кирпичников А. Н., 1973: *Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX - XIII вв.*, АСССР, Е1-36, Москва.
- Кирпичников А. Н., Петренко В. П., 1974: *Тиверский городок (К вопросу изучения древностей Русской Карелии)*, КСИА, 139, 106 - 113.
- Комаров К. И., 1973: *Славянское поселение „Стрелка” на р. Лух*, КСИА, 135, 86 - 89.
- Комаров К. И., 1974: *Погребение дружинника во втором Пекуновском могильнике на Верхней Волге*, СА, 3, 251 - 256
- Корзухина Г. Ф., 1973: *Некоторые находки бронзолитейного дела в Ладозе*, КСИА 135, 35 - 40.
- Королюк В. Д., 1973: *„В место городов у них болота и леса” (К вопросу об уровне славянской культуры в V - VI вв.)*, ВИ, 11, 197 - 199.
- Кравченко Н. М., 1973: *Пам'ятки черняхівської культури на Поросці*, А, 8, 99 - 108.
- Кропоткин В. В., 1974: *Пшеворское погребение I в. н. э. из с. Звенигород (Львовская область)*, КСИА, 140, 51 - 56.
- Кропоткин В. В., Макарова Т. И., 1973: *Находка монеты Олега — Михаила в Корчеве*, СА, 2, 250 - 254.
- Кузак В. К., 1974: *Естественно научные представления на Руси (X - XV вв.)*, ВИ, 1, 121 - 137.
- Кузьмин А. Г., 1973: *Спорные вопросы методологии изучения русских летописей*, ВИ, 2, 32 - 53.
- 1974а: *Важный вклад в изучение древнерусской историографии*, ВИ, 4, 121 - 131.
- 1974б: *Об этнической природе варягов (К постановке проблемы)*, ВИ, 11, 54 - 83.
- Кучинко М. М., 1973: *Похова льні пам'ятки IX - XIII ст. басейнів Західного Бугу і Сяну*, А, 10, 87 - 82.
- Кызласов И. Л., 1973: *О происхождении стрелен*, СА, 3, 24 - 36.
- Лебедев Г. С., 1973: *Городец под Лугой (предварительное сообщение)*, КСИА, 135, 72 - 76
- Лебедев Г. С., 1974: *Длинные курганы верхнего Полужья*, КСИА, 139, 69 - 73.
- Липко С. А., 1973: *Археологічна розвідка давньоруського міста Болехова*, А, 12, 95 - 98.
- Львов А. С., 1974: *Варчирование средств выражения в памятниках старославянской письменности*, ВЯ, 6, 78 - 90.
- Магомедов Б. В., 1973: *До вивчення черняхівського гончарного посуду*, А, 12, 80 - 87.
- Малеев Ю. М. 1973: *Охоронні розкопки на Тернопільщині*, А, 12, 102 - 104.
- Маркевич В. И., Рикман Э. А., 1973: *Клад III - IV вв. н. э. из Буковины*, СА, 4, 260 - 261.
- Медынцева А. А., 1973: *О „сукладниках” новгородских берестяных грамот*, КСИА, 135, 23 - 27.
- Мезенцева Г. Г., 1973: *Давньоруські керамічні світильники та свічки*, А, 10, 72 - 77.
- Мезенцева Г. Г., Гопак В. Д., 1974: *Залізни вироби з стародавнього Белгорода*, А, 14, 73 - 81.

- Михайловская Н. Г., 1974: *О реализации значения слова в древнерусском тексте*, ВЯ, 5, 87 - 95.
- Назаренко В. А., 1974: *О погребальном ритуале приладожских курганов с очагами*, КСИА, 140, 39 - 45.
- Никитин А. В., 1974: *Городище и могильник у дер. Крестцы (Устюженский р-н Вологодской обл.)*, КСИА, 139, 100 - 105.
- Никольская Т. Н., 1973: *Раскопки серенского городища в 1969 году*, КСИА, 135, 80 - 85.
- 1974 а: *Военное дело в городах земли вятичей (По материалам древнерусского Серенска)*, КСИА, 139, 34 - 42.
- 1974б: *Литейные формочки с надписями из древнерусского города Серенска*, СА, 1, 273 - 241.
- Никулицэ И. Т., Рикман Э. А., 1973: *Могильник Ханска — Лутэрия II первых столетий н.э. (Молдавия). (К вопросу о предчерняховских памятниках)*, КСИА, 133, 116 - 123.
- Носов Е. Н., 1974а: *К вопросу о происхождении домовин в курганах роменско — боршевской культуры*, КСИА, 139, 8 - 12.
- , 1974б: *Лепная керамика городища Дуна*, КСИА, 140, 3 - 10.
- Орлов Р. С., 1973: *Давньоруська вишивка XII ст.*, А, 12, 41 - 50.
- Орлов С. Н., 1973а: *Археологические исследования на рюриковом городище под Новгородом*, КСИА, 135, 77 - 79.
- 1973б: *Раскопки на территории каменной крепости в Старой Ладозе (Из материалов староладозской экспедиции 1949 г.)*, СА, 4, 262 - 269.
- Оятева Е. И., 1973: *К методике изучения древней кожаной обуви*, АС, 15, 105 - 111.
- Павлова К. В., 1973: *Раскопки курганов у дер. Городиловка*, КСИА, 135, 56 - 61.
- Павлова К. В., 1974: *Могильники у деревень Мольнич и Сулятичи*, КСИА, 139, 59 - 68.
- Павлова К. В., Раппопорт Т. А., 1973: *Городище Осовик*, СА, 1, 200 - 217.
- Пеняк С. І., 1973: *Слов'янське населення Закарпаття другої половини I тисячоліття н.е.*, А, 12, 3 - 13.
- Плетнева С. А., 1973: *Древности Черных Клобуков*, А СССР, вып. Е1 - 19, Москва.
- Плоткин К. М., 1974: *К вопросу о хронологии городища Камно Псковской обл.* КСИА, 139, 13 - 16.
- Плугин В. А., 1973: *Культура Владимиро — Суздальской Руси*, ВИ, 4, 103 - 120.
- Полубояринова М. Д., 1973: *Иконка с Селитренного городища*, СА, 2, 255 - 256.
- Приходнюк О. М., Пономаренко Л. М., Рец С. К., 1974: *Археологічні пам'ятки в Черкассах*, А, 14, 91 - 93.
- Рабинович М. Г., 1973: *Материальная культура северо-восточной Руси (XII - XV вв.)*, ВИ, 9, 105 - 119.
- Равдина Т. В., 1973: *О времени возникновения Брянска*, КСИА, 135, 66 - 71.
- Раппопорт П. А., 1973: *О методике археологических раскопок памятников древнерусского зодчества*, КСИА, 135, 17 - 22.
- 1973б: *Трубчевск*, СА, 4, 205 - 217.
- 1974: *Ориентация древнерусских церквей*, КСИА, 139, 43 - 48.
- Ратич О. О., 1973: *Літописний Звенигород*, А, 12, 87 - 94.
- Розенфельдт Р. Л., 1973а: *Курганы у бывшего серафимо-знаменского скита на р. Рожая в московской области*, КСИА, 135, 62 - 65.
- 1973б: *Раскопки курганов у с. Битягово в 1968 - 1970 гг.*, СА, 1, 192 - 199.
- 1974: *Новые разведки памятников железного века в Подмосковье*, КСИА, 140, 96 - 99.
- Русанова И. П., 1973а: *Погребальные памятники второй половины I тысячелетия н.э. на территории северо-западной Украины*, КСИА, 135, 3 - 9.
- 1973б: *Славянские древности VI - IX вв. между Днепром и Западным Бугом*, А СССР, Е1-25, Москва.

- 1974: *Северные элементы на памятниках типа Корчак*, КСИА, 139, 3 - 7.
- Рыбина Е. А., 1973: *Раскопки готского двора в Новгороде*, СА, 3, 100 - 107.
- Рябинин Е. А., 1974: *Погребения с орудиями труда на северо-западе новгородской земли*, КСИА, 139, 23 - 26.
- Сабурова М. А., 1974: *Женский головной убор у славян (по материалам вологодской экспедиции)*, СА, 2, 85 - 97.
- Седов В. В., 1973а: *Еще раз о вкладе балтов в культуру восточных славян* (О статье Г. Ф. Соловьевой „О роли балтского субстрата в истории славянских племен Верхнего Поднепровья”), СА, 3, 73 - 82.
- 1973б: *Ранние курганы вятичей*, КСИА, 135, 10 - 16.
- 1974а: *Длинные курганы кривичей*, АСССР, Москва 1974, 68, 13.
- 1974б: *К истории поселений Черной Руси*, КСИА, 139, 27 - 33.
- Седова М. В., 1973: *Торговые связи Ярополча Залесского*, КСИА, 135, 41 - 45.
- Сергеева З. М., 1974: *Раскопки курганов на друцком волоке*, КСИА, 139, 49 - 52.
- Симонов Р. А., 1973а: *Берестяная грамота № 342 разъясняет темное место у Кирика Новгородца*, СА, 2, 83 - 87.
- 1973б: *Византийская нумерация в эпиграфике Первого Болгарского царства и начало славянской письменности*, СА, 1, 71 - 82.
- Смирнова Г. П., 1974: *О трех группах новгородской керамики X — начала XI в.*, КСИА, 139, 17 - 22.
- Сымонович Э. А., 1973а: *Древности Скандинавии и Прибалтики на территории культур полей погребений*, КСИА, 133, 24 - 31.
- 1973б: *Черняхівські племена Подніпров'я (культура і етнос)*, А, 10, 9 - 23.
- 1974: *Поселение Воробьевка 2 в курской области*, КСИА, 140, 76 - 83.
- Талис Л. Л., 1974: *Росы в Крыму*, СА, 3, 87 - 99.
- Тимощук Б. О., 1973а: *Археологічна карта чернівецької області*, А, 10 95 - 96.
- 1973б: *Ломачинське городище*, А, 9, 100 - 107.
- 1974: *Слов'янське городище Грозинці на Буковині*, А, 13, 86 - 93.
- Тиханова М. А., 1973: *Гончарные печи на поселении у с. Лепесовка*, КСИА, 133, 129 - 137.
- 1974а: *К вопросу о развитии черной металлургии в черняховской культуре*, КСИА, 140, 11 - 18.
- 1974б: *К вопросу об обмене и торговле в эпоху черняховской культуры*, КСИА, 138, 66 - 73.
- Толочко П. П., 1974: *Этническое и государственные развитие Руси в XII - XIII веках*, ВИ, 2, 52 - 62.
- Третьяков П. Н., 1973: *З історії східних слов'ян у I тисячолітті н.е.*, А, 10, 3 - 9.
- 1974: *Некоторые данные об общественных отношениях в восточнославянской среде в I тысячелетии н.э.*, СА, 2, 73 - 84.
- Трубачев О. Н., 1974: *Ранние славянские этнонимы — свидетели миграции славян*, ВЯ, 6, 48 - 67.
- Уманська А. С., 1973: *Про значення птахів у господарстві давнього населення території України*, А, 10, 41 - 47.
- Федоров В. И., 1974: *Благовещенский собор московского Кремля в свете исследований 1960 - 1972 гг.*, СА, 2, 112 - 131.
- Филин Ф. П., 1974: *Об истоках русского литературного языка*, ВЯ, 3, 3 - 13.
- Хавлюк П. И., 1973: *До питання про виготовлення жорен у давній Русі*, А, 9, 34 - 40.
- 1974: *Зячівський могильник на Вінничині*, А, 14, 62 - 72.
- Хомутова Л. С., 1973: *Техника кузнечного ремесла в древнерусском городе Серенске (вторая половина XII - XIV в.)*, СА, 2, 216 - 225.
- Циглик В. М., 1973: *Дослідження поселення в Майдані — Гологірському на Львівщині*, А, 9, 83 - 90.
- Щукин М. Б., 1973: *Черняховская культура и явление кельтского ренессанса (к постановке проблемы)*, КСИА, 133, 17 - 23.
- Юшко А. А., 1974: *Курганы у с. Высокино на р. Вазузе*, КСИА, 139, 53 - 58.

LES DERNIÈRES RECHERCHES SUR LE MONDE SLAVE DE L'ANTIQUITÉ
ET DU HAUT MOYEN AGE, EFFECTUÉES EN URSS (PUBLICATIONS PARUES
EN 1973 ET 1974)

par

JANINA EFFERTOWA (Poznań)

Résumé

L'article est une revue d'ouvrages se rapportant à des méthodes de recherches sur les Slaves de l'Est au cours de l'Antiquité et du haut Moyen Age — d'ouvrages qui présentent une conception nouvelle d'un grand nombre de problèmes concernant l'ethnie, l'habitat, l'économie, le bâtiment, l'art et les rites funéraires des Slaves. L'auteur y ajoute une revue des travaux de fouilles effectués récemment dans des sites de types variés et une bibliographie arrangée en ordre alphabétique.